

Ю. В. Нікітін,
д.ю.н., професор, завідувач кафедри кримінального
права, кримінології, цивільного та господарського
права ВНЗ «Національна академія управління

І. В. Нікітіна,
к.психолог.н., доцент,
доцент кафедри філософії
Національного університету харчових технологій

СПІВВІДНОШЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ТА БІОЛОГІЧНОГО У ДОСЛІДЖЕННІ ХАРАКТЕРУ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ

Особа злочинця завжди була однією з центральних проблем усіх наук кримінального профілю й насамперед кримінології. Залежно від соціально-історичних умов, вимог соціальної практики та рівня розвитку науки по-різному ставилося і вирішувалося питання: що таке особа злочинця, чи є вона взагалі, у чому її специфіка, яка її роль у вчиненні злочину, як впливати на неї, щоб запобігти в подальшому вчиненню злочинів. Однією з головних проблем вивчення особи злочинця є співвідношення соціальних й біологічних факторів та їх вплив на її поведінку. Ця проблема дискутується упродовж усього розвитку науки кримінології і має практичне та правове значення. Від її вирішення багато в чому залежать пояснення причин злочинності й визначення головних напрямів запобігання та протидії їй. Однак у науці кримінології ця проблема вирішується неоднозначно. Вітчизняні кримінологи виходили й виходять з того, що злочинність, як і конкретні злочини, у будь-якому суспільстві має соціально обумовлений характер. Але це аж ніяк не означає ігнорування біологічних факторів. Проте вони можуть мати тільки характер умови, що сприяє злочинній поведінці, але не причини. А. П. Закалюк, зокрема, зазначав, що психофізіологічні особливості, стан фізичного та психічного здоров'я, у тому числі психічні аномалії у межах осудності, а також індивідуальні психологічні риси характеру, вольової та емоційної сфери відіграють у процесі детермінації роль умов, які прямо або опосередковано або іншим чином створюють сприятливу атмосферу для реалізації причин злочинних проявів і загалом причин злочинності¹. Тобто людина діє раціонально, і з огляду на це можна не погодитися з думкою З. Фрейда про першочергову роль неусвідомлених, ірраціональних елементів у людській поведінці¹. Разом із тим потрібно зазначити, що певні чинники дійсно домінують у житті людей із емоційними порушеннями. Це якраз те, що відрізняє хворих неврозом від здорових індивідуумів. У зв'язку із цим деякі кримінологи особу злочинця визначають як систему соціальних, психологічних, моральних, психічних і правових ознак². Відомий німецький учений Г.-Ю. Айзенк зазначає, що риси особистості та типи визначаються перш за все спадковістю. «Генетичною спадковістю є схильність людини діяти та вести себе певним чином при потраплянні в певну ситуацію»³. Однак віддаючи перевагу генетичним факторам у розвитку індивідуума, він повністю не відкидає ситуаційний вплив чи вплив оточуючого середовища на людину. На відміну від З. Фрейда, Г. Ю. Айзенка та ін., теоретики біхевіорально-навчаючого напрямку (Б. Ф. Скіннер) не вважають за потрібне брати до уваги психічні структури та процеси, що приховані в розумі. Навпаки, вони принципово розглядають вплив зовнішнього оточення як ключовий фактор формування людської поведінки. Тільки оточення, а не внутрішні психічні уявлення, формують людину, її поведінку⁴, і на підставі вивчення поведінки, однієї людини можна виявити та узагальнити основні закономірності, що властиві всім⁵. Однак людина за певних умов може впливати на мотиви,

емоції та дії. І дійсно, розвиток навчальних машин та підручників із програмування є прямим результатом роботи Б. Скіннера в лабораторних умовах. Деяко іншої точки зору на причини поведінки людини дотримуються прибічники соціально-когнітивного напрямку (А. Бандура (Канада) та Дж. Роттер (США)). На їх погляд, основна поведінка людини формується завдяки спостереженню або на підставі досвіду. Беручи вище зазначене до уваги, можна зауважити, що якщо злочинна поведінка зумовлена тільки біологічними факторами, то у такому разі особистісна відповідальність втрачає будь-який сенс. Якщо генетичні або інші біологічні особи особи однозначно визначають характер її злочинної поведінки і позбавляють її можливості вибрати інший вид поведінки, то таку особу не можна визнати суб'єктом злочину. Так, наприклад, І. С. Ной писав: «Незалежно від середовища людина може не стати ані злочинцем, ані героєм, якщо народиться з іншою програмою поведінки»¹. Такої самої думки дотримувався і відомий генетик Н. П. Дубінін, який вважав, що людина не одержує від народження готової соціальної програми, вона формується суспільною практикою під час її індивідуального розвитку². На противагу антропологічним поглядам на природу злочинної поведінки, у кримінології завжди переважав підхід, що заперечував її біологізацію. Прибічники соціальної школи зазначали, що особа злочинця виникає лише внаслідок впливу зовнішнього середовища, і подолання злочинності залежить тільки від усунення відповідних соціальних факторів. Але у такому разі неможливо обґрунтувати відповідальність особи й заходи, спрямовані на корегування характеристик особи злочинця. Так, на думку Ф. М. Решетнікова, трактовка злочину як системи біологічних або психологічних недоліків злочинця означає ігнорування дійсної природи злочину як соціального явища, породженого соціальними причинами³. В. М. Кудрявцев, І. І. Карпець разом із Н. П. Дубініним у книзі «Генетика, поведінка, відповідальність» доводили соціальну обумовленість злочинності⁴. З огляду на це значний науковий інтерес може мати висловлена в юридичній літературі точка зору С. М. Іншакова про те, що стосовно одних злочинів головними виступають соціальні фактори, а стосовно інших – біологічні. Взагалі критичні зауваження на адресу біологізаторських уявлень про особу злочинця не означають заперечення природних властивостей людської істоти. Для правильного розуміння співвідношення соціального та біологічного в людині слід прийняти до уваги той факт, що біологічні особливості впливають на характер поведінки людини (холерик в однаковій життєвій ситуації поведе себе інакше, ніж флегматик чи сангвінік, але в цілому їх вчинки диктуються ще й ступенем соціальної вихованості), не будучи мотивами його поведінки, зокрема, злочинної. Основне значення має не аномалія сама по собі, а соціальний портрет особи, сформований суспільством. Теорія особи повинна враховувати множинність рис, що складають індивідуальність, ступінь зумовленості цих рис спадковістю та впливом оточуючого середовища. Те, яким чином генетична зумовленість та фактори оточуючого середовища взаємодіють між собою, й визначає, врешті-решт, поведінку особи, в тому числі протиправну. Науково обґрунтовані запобіжні заходи є основою ефективної профілактики індивідуальної злочинної поведінки. Беручи це до уваги, можна наголосити, що наукові дослідження особи найбільш актуальні, з нашої точки зору, в таких напрямках: 1) дослідження когнітивних процесів та їх взаємовідносин з іншими аспектами психологічного функціонування; 2) вивчення взаємодії соціальних факторів та особистісних характеристик (мотивів, цінностей, особливостей виховання, поглядів, поведінки тощо); 3) вивчення нейрофізіологічних, біохімічних та генетичних основ особи; 4) вивчення етапів та криз особистісного розвитку; 5) вивчення проблем, що належать до практичної діяльності людини. Комплексний підхід до цих проблем і сприятиме визначенню більш ефективних заходів щодо запобігання та протидії злочинності.